

# ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Σοφία Αντωνοπούλου, Επικ. Καθηγήτρια ΕΜΠ

Είναι βεβαίως γνωστό, ότι η οικοδομική δραστηριότητα χαρακτηρίστηκε ως η ατμομηχανή της μεταπολεμικής ελληνικής οικονομίας και χρησιμοποιήθηκε από όλες σχεδόν τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις ως μοχλός θέρμανσης και αποθέρμανσης της ελληνικής οικονομίας. Αυτό φυσικά δεν είναι τυχαίο. Η δραστηριότητα αυτή, η οικοδομική, είχε εξόχως σημαντικές συνέπειες και επιρροές στο παραγωγικό σύστημα της χώρας. Παράλληλα, η οικοδομική παραγωγή η ίδια υπήρξε και εξακολουθεί να είναι στην Ελλάδα ένα εξαιρετικά ιδιόμορφο σύστημα παραγωγής, το οποίο δεν υποτάσσεται στους νόμους της καπιταλιστικής συσσώρευσης, όπως εν συντομία θα εκθέσουμε παρακάτω. Οι συνθήκες αυτές συνέβαλαν στο να περιβληθεί η οικοδομή την αχλή του μύθου, να παρανοηθεί σχεδόν πλήρως από ορισμένους οικονομολόγους που ασχολήθηκαν με το να την αναλύσουν και να επικρατήσουν σχετικά με αυτήν διάφορες δοξασίες, οι οποίες έδειξαν ιδιαίτερη αντοχή στο χρόνο. Αλλά τα συμπεράσματα τα οποία μπορεί κανείς να αντλήσει από την ανάλυση αυτού του ιδιόμορφου τομέα παραγωγής, ξεπερνούν κατά πολύ τη σημασία αυτού του ίδιου του τομέα, όπως ελπίζουμε θα γίνει φανερό παρακάτω.

Προκαταλαμβάνοντας κάπως αυτά που ακολουθούν, να πούμε εκ προοιμίου ότι δεν είναι δυνατόν να κατανοήσει κανείς τις ιδιομορφίες του συγκεκριμένου συστήματος παραγωγής, αν δεν αποκαλύψει το μυστικό πάνω στο οποίο θεμελιώνονται και τούτο δεν είναι άλλο από το καθεστώς γαιοκτησίας που επικρατεί στην χώρα μας. Η Ελλάδα διαθέτει ένα ιστορικά ιδιόμορφο καθεστώς γαιοκτησίας, το οποίο έχει εξόχως σημαντικές συνέπειες τόσο στην οικονομική, όσο και στην κοινωνική της συγκρότηση. Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε στην Ελλάδα ουσιαστικά ανέπαφο επί μακρά σειρά αιώνων, επιδεικνύοντας αξιοθαύμαστη ιστορική αντοχή. Επ'αυτού του καθεστώτος γαιοκτησίας θεμελιώνεται, όπως θα εξηγήσουμε παρακάτω, μία ιδιόμορφη κοινωνική συγκρότηση, αλλά και μία ιδιόμορφη οικονομική συγκρότηση.

## Ι. Οικοδομική Παραγωγή και Καθεστώς Γαιοκτησίας

Αλλά εν αρχή ο λόγος γιά την οικοδομή. Την οικοδομή στην Ελλάδα τη χαρακτηρίζει όντως ένα εξαιρετικά ιδιόμορφο σύστημα παραγωγής. Τα χαρακτηριστικά αυτού του συστήματος είναι η ιδιόμορφη σύμπραξη της γης μέσω της αντιπαροχής, ο χαμηλός βαθμός μηχανοποίησης και η εκτεταμένη εφαρμογή τεχνικών έντασης εργασίας, ο συνακόλουθος βιοτεχνικός χαρακτήρας και η μικρή μονάδα παραγωγής. Το σύστημα χαρακτηρίζεται παράλληλα από την πλήρη απουσία μεγάλων εταιριών και συγκέντρωσης κεφαλαίου. Το κεφάλαιο που εμπλέκεται στην παραγωγή κατοικίας και γενικότερα στον οικοδομικό το-

μέα στην Ελλάδα, είναι τόσο μικρό που δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί κεφάλαιο με την ακριβή έννοια του όρου. Τα χαρακτηριστικά αυτά προσδιορίζουν ένα σύστημα που προσομοιάζει στη μικρή εμπορευματική παραγωγή μάλλον, παρά την καπιταλιστική παραγωγή καθεαυτή<sup>1</sup>. Εχουμε να κάνουμε με ένα σύστημα παραγωγής που αναπτύχθηκε τη μεταπολεμική περίοδο, για την ακρίβεια διευρύνθηκε, χωρίς αυτή η διεύρυνση να οδηγεί σε συσσώρευση και συγκέντρωση κεφαλαίου. Αλλά η διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλισμού είναι πάντοτε σύμφυτη με τη συσσώρευση και τη συγκέντρωση κεφαλαίου σε ολοένα υψηλότερη κλίμακα. Εν ολίγοις, το συγκεκριμένο σύστημα παραγωγής δεν υπακούει στους νόμους της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Δεδομένων των μεγάλων διαστάσεων που πήρε η οικοδομή ως οικονομική δραστηριότητα τη μεταπολεμική περίοδο και δεδομένης της επιρροής που είχε στην ευρύτερη παραγωγική μηχανή της χώρας, ένα από τα κρίσιμα ερωτήματα που προκύπτουν είναι κατά πόσο τα παραπάνω χαρακτηριστικά του συστήματος οικοδομικής παραγωγής είχαν θετική ή αρνητική επίδραση στην ελληνική οικονομία. Όπως είναι γνωστό, είναι ευρύτατα διαδεδομένη η αντίληψη ότι η οικοδομή είναι αντιπαραγωγική και ότι λειτούργησε ανασταλτικά στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Την αντίληψη αυτή θα αμφισβητήσουμε παρακάτω.

Ένα άλλο ερώτημα που προκύπτει, είναι ποιοι παράγοντες εμπόδισαν τη διείσδυση μεγάλου, ή έστω κάποιων διαστάσεων κεφαλαίου σε έναν τομέα που πήρε τόσο σημαντικές διαστάσεις ως οικοδομική δραστηριότητα τη μεταπολεμική περίοδο. Το ζήτημα αυτό διαφωτίζεται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι στους άλλους τομείς των κατασκευών, που περιλαμβάνουν κατά κύριο λόγο δημόσια έργα, επικράτησαν μεγάλες εταιρίες, με μεγάλη συγκέντρωση κεφαλαίου, τεχνικών μέσων και προσωπικού, ακόμα και συμμετοχή ξένου κεφαλαίου. Εντούτοις, αν εξετάσει κανείς τον κατασκευαστικό τομέα στο σύνολό του, διαπιστώνει ότι η οικοδομική δραστηριότητα αντιπροσώπευε το συντριπτικά μεγαλύτερο ποσοστό της συνολικής αξίας παραγωγής του κατασκευαστικού τομέα, δηλαδή το 60% με 75%, ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο.

Αλλά πριν προχωρήσουμε στα επί μέρους, χρήσιμη είναι μία σύντομη αναφορά στις οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν τη μεταπολεμική περίοδο διεθνώς και έθεσαν τη σφραγίδα τους και στη χώρα μας. Η μεταπολεμική περίοδος ανέδειξε ένα νέο στάδιο εξέλιξης του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος, που χαρακτηρίζεται, ανάμεσα στα άλλα, από τις αυξανόμενες εξαγωγές κεφαλαίων με τη μορφή άμεσων και κυρίως βιομηχανικών επενδύσεων από τα κέντρα του καπιταλισμού προς την περιφέρεια<sup>2</sup>. Το γεγονός αυτό οδήγησε, στην ταχεία εκβιομηχάνιση των χωρών της περιφέρειας που ενεπλάκησαν σ' αυτή τη διαδικασία, στην ανατροπή του παραδοσιακού αγροτικού μοντέλου της οικονομίας αυτών των χωρών και συνεπώς σε αγροτική έξοδο. Οι μετασχηματισμοί που παρατηρούνται στις περιφερειακές αυτές χώρες τη μεταπολεμική περίοδο είναι τυπικοί, όπως και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας.

1. Βλ. Σ. Αντωνοπούλου, 'Ο ιδιόμορφος χαρακτήρας της παραγωγής κατοικίας στην Ελλάδα και η ερμηνεία του', Τεχνικά Χρονικά, Επιστημονική Έκδοση ΤΕΕ, Επιστ. Περιοχή Α, τομ.8, τχ.2, Απρίλ-Ιουν. 1988

2. Βλ. F. Frobel et al., 'The New International Division of Labour', Cambridge Univ. Press, Cambridge 1980.

Εντούτοις, η καπιταλιστική διείσδυση στις χώρες της περιφέρειας αυτή την περίοδο είχε πολύμορφες συνέπειες στις επί μέρους χώρες, ανάλογα με την ιδιαίτερη κοινωνικοοικονομική δομή της κάθε μίας. Έτσι, ενώ σε άλλες περιφερειακές χώρες ο αγροτικός τομέας υπέστη έναν τουλάχιστον μερικό μετασχηματισμό από τους παραδοσιακούς τρόπους καλλιέργειας της γης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής<sup>3</sup>, στην Ελλάδα ο αγροτικός τομέας υποχώρησε σε σημασία χωρίς να υποστεί κανένα σημαντικό εσωτερικό μετασχηματισμό, τουλάχιστον όσον αφορά τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής. Ο τελευταίος αυτός διατήρησε τον παραδοσιακό του χαρακτήρα της μικρής εμπορευματικής παραγωγής, βασισμένης στην οικογενειακή αγροτική καλλιέργεια. Σύμφυτο με τη μικρή εμπορευματική παραγωγή είναι το καθεστώς γαιοκτησίας στην Ελλάδα, που χαρακτηρίζεται από τον κατακερματισμό της γης και τη μικρή αγροτική ιδιοκτησία.

Ο αμιγής χαρακτήρας της μικρής εμπορευματικής παραγωγής στον αγροτικό τομέα και το καθεστώς γαιοκτησίας μπορεί κανείς να πει ότι αποτελεί ελληνική ιστορική ιδιομορφία, τόσο σε σύγκριση με τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, όπου ιστορικά επικράτησε ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής και η μεγάλη συγκέντρωση της γης, όσο και τις χώρες της περιφέρειας, όπου η μεγάλη συγκέντρωση της γης και το "φέουδο" συνυπήρχαν δίπλα στη μικρή εμπορευματική παραγωγή<sup>4</sup>. Κατ' εξαίρεση στην Ελλάδα το καθεστώς γαιοκτησίας έχει "κοινωνικό" χαρακτήρα, με την έννοια ότι η ιδιοκτησία της γης κατανέμεται σε όλα και κυρίως τα χαμηλότερα στρώματα του πληθυσμού : αγρότες, μικροαστούς, μεσοστρώματα.

Η μικρή ιδιοκτησία της γης επικράτησε στην Ελλάδα και στα αστικά κέντρα. Καθώς τα αστικά κέντρα επεκτείνονται ενσωματώνοντας την αγροτική γη, οι συνθήκες γαιοκτησίας που επικράτησαν ιστορικά στη γεωργία, μεταδόθηκαν με το έναν ή τον άλλο τρόπο στα αστικά κέντρα. Τη μεταπολεμική περίοδο ειδικότερα, τα αστικά κέντρα εγνώρισαν, όπως είναι γνωστό, μία άνευ προηγουμένου επέκταση, ως συνέπεια της αγροτικής εξόδου. Με αυτόν τον τρόπο, μεγάλες εκτάσεις αγροτικής γης μετασχηματίστηκαν ταχύτατα σε αστική γη. Επιπλέον, η αγροτική γη υφίσταται σχεδόν κατά κανόνα έναν παραπέρα κατακερματισμό καθώς περνάει στην αστική χρήση. Έτσι τα αστικά οικόπεδα στην Ελλάδα έχουν στην κυριολεξία "νανώδες" μέγεθος.

Στατιστική ανάλυση του μεγέθους των οικοπέδων στην Αθήνα δίνει τα παρακάτω αποτελέσματα : Το μέσο μέγεθος των οικοπέδων είναι 180 τ.μ, ενώ το συχνότερο μέγεθος οικοπέδου είναι μεταξύ 50 και 150 τ.μ. Τα οικόπεδα αυτού του μεγέθους αποτελούν το 62% του συνολικού αριθμού των οικοπέδων, ενώ το 89% των οικοπέδων έχουν έκταση μικρότερη από 300 τ.μ<sup>5</sup>.

Όσον αφορά τώρα την οικοδομική δραστηριότητα, είναι φανερό ότι η μικρή κλίμακα της οικοδομικής μονάδας στην Ελλάδα προκύπτει από αυτές τις συνθήκες γαιοκτησίας. Ο

3. Βλ. F. Goodman & M. Radcliff, 'From Peasant to Proletarian. Capitalist Development and Agrarian Transitions', Basil Blackwell, Oxford 1981 και J. Harries (ed), 'Rural Development. Theories of Peasant Economy and Agrarian Change', Hutchinson University Library for Africa, London 1982.

4. Βλ. P. Dorner & R. Quiros, 'Institutional Dualism in Central America's Agricultural Development', στο Jnl. of Latin American Studies, No 5, 2, 1973 και C. Scott, 'Peasants, Proletarianization and the Articulation of Modes of Production', στο Jnl. of Peasant Studies, No 3, 3, April 1976.

5. Βλ. Σ. Αρναουπούλου, ο.π.π., σελ.108-110.

υψηλός βαθμός κατακερματισμού της γης καθιστά τη συγκέντρωση της γης σε μεγάλη κλίμακα εξαιρετικά δύσκολη και αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη διαίρεση της παραγωγής σε μικρές μονάδες. Ο κατακερματισμός της γης και της οικοδομικής δραστηριότητας έχει ως φυσική συνέπεια το χαμηλό βαθμό τυποποίησης των οικοδομικών στοιχείων και τη συνακόλουθη διατήρηση του βιοτεχνικού χαρακτήρα της παραγωγής.

Τη στιγμή που η συγκέντρωση της γης σε μεγάλα τεμάχια γίνεται εφικτή για την οικοδομική δραστηριότητα, το υπάρχον σύστημα παραγωγής είναι βέβαιο ότι θα ανατραπεί. Η εν σειρά παραγωγή κτιρίων πάνω σε μεγάλη έκταση γης θα επιτρέπει την τυποποίηση του σχεδίου και των οικοδομικών στοιχείων και κατά συνέπεια μεγαλύτερη μηχανοποίηση και παρουσία κεφαλαίου κάποιου μεγέθους. Η μικρή μονάδα παραγωγής θα αντικατασταθεί από τη μεγάλη και το σημερινό σύστημα παραγωγής θα υποχωρήσει σε όφελος ενός συστήματος με μεγαλύτερη συγκέντρωση κεφαλαίου. Είναι πλέον φανερό ότι οι συνθήκες γαιοκτησίας στην Ελλάδα λειτούργησαν ως ένα "ιστορικό" εμπόδιο για τη διείσδυση μεγάλου, ή έστω κάποιων διαστάσεων κεφαλαίου στον οικοδομικό τομέα, συντηρώντας ταυτόχρονα το βιοτεχνικό χαρακτήρα της παραγωγής<sup>6</sup>.

Ο βιοτεχνικός χαρακτήρας της οικοδομικής παραγωγής μεταδόθηκε, τουλάχιστον εν μέρει, και στο ευρύτερο κύκλωμα παραγωγής οικοδομικών υλικών και στοιχείων. Οι αντίστοιχες μονάδες είναι σε σημαντικό αριθμό μικρές βιοτεχνικές μονάδες έντασης εργασίας (με κύρια εξαίρεση την τσιμεντοβιομηχανία). Εχουμε, κατά συνέπεια, και εδώ, τουλάχιστον εν μέρει, την απουσία συγκέντρωσης κεφαλαίου.

Το ότι η οικοδομική παραγωγή στη Ελλάδα διέφυγε την καπιταλιστική διείσδυση φαίνεται και από το γεγονός ότι παρέκαμψε σε σημαντικό βαθμό το τραπεζικό σύστημα, αναπτύσσοντας ένα ιδιόμορφο σύστημα "αυτοχρηματοδότησης", που συνεπαγόταν την απευθείας διοχέτευση αποταμιεύσεων των χαμηλότερων και μεσαίων στρωμάτων του πληθυσμού στον οικισμό.

Η ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας στην Ελλάδα έλαβε χώρα στο πλαίσιο του παραπάνω παραγωγικού κυκλώματος. Η όλη διαδικασία λειτούργησε ως ένας μηχανισμός κατανομής εισοδημάτων προς όφελος των χαμηλότερων και μεσαίων στρωμάτων του πληθυσμού<sup>7</sup>. Το γεγονός ότι σε κανένα σημείο του εν λόγω παραγωγικού κυκλώματος δεν υπήρξε συγκέντρωση κεφαλαίου σε οποιονδήποτε σημαντικό βαθμό, εσήμαινε ότι ο πλούτος που παράγεται σ' αυτή τη σφαίρα οικονομικής δραστηριότητας δεν συγκεντρώνεται ως κέρδος στα χέρια λίγων μεγάλων εταιριών, αλλά διανέμετο ως εισόδημα στο πλήθος των ατόμων που εμπλέκονται στο αντίστοιχο κύκλωμα παραγωγής: μικροϊδιοκτήτες γης (αντιπαροχή), μικροκατασκευαστές, μικροϋπεργολάβοι, βιοτέχνες παραγωγής οικοδομικών υλικών και στοιχείων. Μικρό μόνο τμήμα του παραχθέντος εισοδήματος διέρρευσε στον τραπεζικό τομέα (διαδικασία αυτοχρηματοδότησης), ή τη διεθνή βιομηχανία παραγωγής οικοδομικών υλικών (μικρό ποσοστό εισροών από εισαγωγές).

6. Είναι αποκαλυπτικό το γεγονός ότι οι μεγάλες τεχνικές εταιρίες που αναλαμβάνουν κατά κύριο λόγο δημόσια έργα, ενώ δεν εμπλέκονται καθόλου στην κατασκευή κατοικίας στην Ελλάδα, αναλαμβάνουν την κατασκευή κατοικιών σε μεγάλη κλίμακα σε χώρες της Μ. Ανατολής και της Β.Αφρικής.

7. Βλ. Σ. Αντωνοπούλου, "Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο, 1950-1980", Παπαζήσης, Αθήνα 1991.

Όσον αφορά ειδικότερα τον μικροϊδιοκτήτη γής, με το σύστημα της αντιπαροχής αποκτάει την οικογενειακή του στέγη και επί πλέον ένα ή περισσότερα διαμερίσματα, τα οποία στη συνέχεια διαθέτει για ενοίκιαση. Με αυτόν τον τρόπο ο μικροϊδιοκτήτης γης μετασχηματίζεται σε μικρό εισοδηματία. Αυτή είναι η οικονομική διαδικασία μέσω της οποίας ξεπήδησε μία πολυάριθμη τάξη μικροεισοδηματιών στα αστικά κέντρα τη μεταπολεμική περίοδο.

Προκειμένου να συλλάβει κανείς τις πλήρεις διαστάσεις αυτού του μηχανισμού κατανομής εισοδημάτων, είναι απαραίτητο να λαβει υπόψη του ό,τι λειτουργησε τόσο στα αστικά κέντρα, όσο και στην ύπαιθρο. Ο τουρισμός υπήρξε ένας σημαντικός οικονομικός παράγοντας, ο οποίος επηρέασε σχεδόν όλες τις επαρχίες στη μεταπολεμική Ελλάδα. Ολόκληρα χωριά, ή περιφέρειες, οι οποίες αποφιλώθηκαν από πληθυσμό εξαιτίας της αγροτικής εξόδου, αναβίωσαν και σχεδόν ξαναχτίστηκαν προκειμένου να στεγάσουν διάφορες τουριστικές υπηρεσίες. Το σύστημα της οικοδομικής παραγωγής στις επαρχίες υπήρξε το ίδιο με αυτό που αναπτύχθηκε στα αστικά κέντρα, με εξαίρεση τα μεγάλα ξενοδοχειακά συγκροτήματα που κατασκευάζονται από τις μεγάλες κατασκευαστικές εταιρίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πλειοψηφία των τουριστικών κτινών ανήκει σε μικρά τουριστικά καταλύματα, ενοικιαζόμενα δωμάτια, κλπ. Με αυτόν τον τρόπο ο παραπάνω μηχανισμός κατανομής εισοδημάτων αναπαράγεται σ'αυτές τις περιοχές. Ο αντίστοιχος του μικροϊδιοκτήτη αστικής γης είναι εδώ ο μικροϊδιοκτήτης αγροτικής γης.

## II. Οι Κοινωνικο-οικονομικές Συνέπειες του Καθεστώτος Γαιοκτησίας

Η αξία της γης και της ακίνητης περιουσίας γενικότερα γνώρισε στην Ελλάδα θεαματική αύξηση τη μεταπολεμική περίοδο, τόσο λόγω της ραγδαίας επέκτασης των πόλεων, όσο και λόγω του τουρισμού, που επηρέασε όλες τις επαρχίες της χώρας, ιδίως από τα μέσα της δεκαετίας του '60 και κατόπιν. Όπως δείχνει η στατιστική ανάλυση των στοιχείων της περιόδου, οι τιμές της γης και των ακινήτων αυξήθηκαν στη διάρκεια ολόκληρης της περιόδου με πολύ ταχείς ρυθμούς. Έτσι, η αξία της αστικής γης εκφρασμένη με δείκτες και με έτος βάσης το 1960 (=100), αυξήθηκε από μία αρχική τιμή 100 μονάδες το 1960 σε 1533 μονάδες το 1982. Δηλαδή πολλαπλασιάστηκε περισσότερο από 15 φορές. Η αξία της αγροτικής γης αυξήθηκε από 100 μονάδες το 1960 σε 2878 μονάδες το 1982. Δηλαδή πολλαπλασιάστηκε περισσότερο από 28 φορές. Την ίδια περίοδο οι τιμές καταναλωτή αυξήθηκαν από 100 μονάδες το 1960 σε 702 μονάδες το 1982. Δηλαδή επταπλασιάστηκαν<sup>8</sup>. Με άλλα λόγια, η αξία της γης αυξήθηκε με πολύ ταχύτερους ρυθμούς από το γενικό επίπεδο των τιμών. Πιο εντυπωσιακή είναι η αύξηση της αξίας της αγροτικής γης. Ο κύριος λόγος της θεαματικής αύξησης της αξίας της αγροτικής γης είναι, αναμφισβήτητα, η εξίσου θεαματική ανάπτυξη των αστικών κέντρων, τα οποία επεκτάθηκαν ταχύτατα μετασχηματίζοντας αγροτική γη σε αστικά οικόπεδα, εκτοξεύοντας έτσι στα ύψη την αξία της. Η ανάπτυξη, εξάλλου, των τουριστικών υπηρεσιών στο σύνολο σχεδόν των αγροτικών

8. Βλ. Σ. Αντωνοπούλου, 'Εκθιομηχανία, αγροτική εξόδου και το ζήτημα της στέγης στις χώρες της περιφέρειας κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η ελληνική εμπειρία', Επεθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, ΕΚΚΕ, τχ 69, 1988, σελ. 171-73.

περιφερειών είχε ανάλογο αποτέλεσμα. Αλλά και η αξία της αστικής γης, όπως είναι ευνόητο, και των ακινήτων γενικότερα αυξήθηκε με ταχύ ρυθμό, πολύ ταχύτερο από το γενικό επίπεδο των τιμών.

Αλλά ο τουρισμός εκτός του ότι συνέβαλε στην αύξηση της αξίας της γης, λειτούργησε ως πρόσθετη πηγή εισοδήματος, ιδίως στις αγροτικές περιφέρειες της χώρας, όπου οι τουριστικές υπηρεσίες αναλήφθηκαν κατά κύριο λόγο από τους κατά τόπους αγρότες και πήραν το χαρακτήρα μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων. Η βάση και αυτής της εξέλιξης είναι βεβαίως η μικρή ιδιοκτησία της γης, που επιτρέπει την ανέγερση μικρών τουριστικών καταλυμάτων, ή την ίδρυση μικρών επιχειρήσεων άλλων τουριστικών υπηρεσιών.

Ετσι, η αγροτική οικογένεια απέκτησε σταδιακά περισσότερες από μία πηγές εισοδήματος: καλλιέργεια της γης, τουρισμός, εισόδημα των μελών που μετανάστευσαν στην πόλη ή το εξωτερικό (μεταναστευτικά εμβάσματα), διαθέτοντας παράλληλα μία αυξανόμενης αξίας ακίνητη περιουσία, στο βαθμό που δεν είχε πουλήσει τη γη που της ανήκε. Αντίστοιχο φαινόμενο περισσότερης της μίας πηγής εισοδήματος παρατηρείται την υπό εξέταση περίοδο για τα χαμηλότερα και μεσαία στρώματα του πληθυσμού στα αστικά κέντρα, καθώς στην πλειονότητά τους είναι μικροϊδιοκτήτες γης αφενός, αφετέρου διατηρούν πολυποικίλους δεσμούς με την ύπαιθρο χώρα (πρώην αγρότες πρώτης ή δεύτερης γενιάς), αλλά και το εξωτερικό (εμβάσματα μεταναστών, ναυτεργατών και Ελλήνων της διασποράς).

Εχουμε να κάνουμε, κατά συνέπεια, με περισσότερους του ενός οικονομικούς μηχανισμούς κατανομής εισοδημάτων προς όφελος των χαμηλότερων και μεσαίων στρωμάτων του πληθυσμού, μηχανισμούς που σε τελευταία ανάλυση θεμελιώνονται στο καθεστώς γαιοκτησίας της χώρας μας. Οι μηχανισμοί αυτοί συνοπτικά είναι: (i) Μικρή εμπορευματική παραγωγή στη γεωργία. (ii) Σύστημα που προσομοιάζει στη μικρή εμπορευματική παραγωγή στον οικοδομικό τομέα, ο οποίος ανεδείχθη σε έναν από τους κύριους τομείς της οικονομίας τη μεταπολεμική περίοδο και το ευρύτερο κύκλωμα του οποίου λειτούργησε, όπως ήδη σημειώθηκε, ως ένας μηχανισμός κατανομής εισοδημάτων προς όφελος των χαμηλότερων και μεσαίων στρωμάτων του πληθυσμού. (iii) Τουρισμός. (iv) Θεαματική αύξηση της αξίας της αστικής, περιαστικής και αγροτικής γης.

Αυτοί οι μηχανισμοί κατανομής εισοδημάτων μπορούν να ερμηνεύσουν, μαζί με άλλους τυχόν οικονομικούς μηχανισμούς και παράγοντες, ένα γρίφο που παραξενεύει πολλούς παρατηρητές της σύγχρονης Ελλάδας. Παρά την αγροτική έξοδο και τη μαζική φτώχεια που βίωσε η χώρα τη δεκαετία του '50 και τη δεκαετία του '60, μία αξιόλογη άνοδος του βιοτικού επιπέδου του ελληνικού λαού παρατηρήθηκε τα μετέπειτα χρόνια. Στην Ελλάδα δεν συναντάει κανείς κραυγαλέες κοινωνικές ανισότητες, ούτε την αθλιότητα που χαρακτηρίζει άλλες περιφερειακές χώρες, ή ακόμα τα εξαθλιωμένα αστικά γκέτο πολλών ανεπτυγμένων χωρών.

Αυτό που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία είναι το γεγονός ότι τα ταξικά όρια μεταξύ αγροτών, εργατών και μικροαστών δεν είναι σαφώς διαγραμμένα. Υπάρχει μεγάλη ταξική κινητικότητα και η άνοδος από μία ταξική κατηγορία σε μία ανώτερη είναι σχετικά εύκολη. Ο χτεσινός αγρότης είναι σημερινός εργάτης στα αστικά κέντρα ή στο εξωτερικό,

αλλά εξακολουθεί να είναι μικροϊδιοκτήτης γης ή άλλης μορφής ακινήτου. Ο χτεσινός εργάτης μπορεί να είναι σήμερα αυτοαποσχολούμενος με διάφορους τρόπους. Έτσι, το ίδιο άτομο συχνά συνδυάζει περισσότερα από ένα ταξικά χαρακτηριστικά, όπως μικροϊδιοκτήτης γης ή γενικότερα ακινήτου, μικροεισοδηματίας, ημερομίσθιος εργάτης, ή υπάλληλος του δημόσιου τομέα. Το γεγονός ότι οι εργάτες είναι σχεδόν κατά κανόνα πρώτης ή δεύτερης γενιάς πρώην αγρότες και άρα μικροϊδιοκτήτες γης ή άλλης μορφής ακινήτου, σημαίνει ότι στην Ελλάδα προλετάριοι με την ακριβή έννοια του όρου δεν υπάρχουν παρά μόνον σχεδόν κατ'εξάίρεση.

Αυτό το ταξικό χαρακτηριστικό αποτελεί σαφώς ελληνική κοινωνική ιδιομορφία που, όπως είδαμε, ερμηνεύεται από τον "κοινωνικό" χαρακτήρα του καθεστώτος γαιοκτησίας στη χώρα μας. Από το γεγονός, με άλλα λόγια, ότι στην Ελλάδα ένας από τους θεμελιώδεις συντελεστές της παραγωγής, η γη, είναι στην ουσία "κοινωνικοποιημένος". Χαρακτηριστικό αυτής της ταξικής δομής είναι το γεγονός ότι τα παιδιά τόσο του αγρότη κυρίως, αλλά και του εργάτη, μπορεί να είναι μηχανικοί, γιατροί, δικηγόροι. Στην Ελλάδα, με άλλα λόγια, η ταξική κινητικότητα, η άνοδος από μία ταξική κατηγορία στην ανώτερη, είναι μονιμότερο χαρακτηριστικό της ταξικής δομής της χώρας και η ασάφεια των ταξικών ορίων μεταξύ των χαμηλότερων και μεσαίων στρωμάτων του πληθυσμού, χαρακτηριστικό της ταξικής της διαστρωμάτωσης.

### III. Ο Χαρακτήρας του Ελληνικού Κοινωνικού Σχηματισμού

Με βάση την παραπάνω ανάλυση θα επιχειρήσουμε τώρα μία σύντομη τοποθέτηση στο ζήτημα της ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, εκκινώντας και πάλι από την αφετηρία του καθεστώτος γαιοκτησίας.

Το καθεστώς γαιοκτησίας είναι καθοριστικής σημασίας για την κοινωνικο-οικονομική συγκρότηση κάθε χώρας. Μία από τις κεφαλακώδεις διεργασίες που συντελεί ο καπιταλισμός στους κοινωνικούς σχηματισμούς όπου διεισδύει είναι η συγκέντρωση και υπαγωγή της γης υπό τον έλεγχο του κεφαλαίου, ο μετασχηματισμός της γης από θεμελιώδες φυσικό μέσο παραγωγής σε κεφάλαιο.

Όπως είδαμε, το ιστορικά ιδιόμορφο καθεστώς γαιοκτησίας στην Ελλάδα αποτελεί επίσης τη βάση της ταξικής και κοινωνικής της ιδιομορφίας. Η συγκεκριμένη ταξική συγκρότηση ουνιστά θεμελιώδη ιδιαιτερότητα της Ελλάδας έναντι των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών, αλλά και έναντι άλλων χωρών της περιφέρειας, που ε γνώρισαν ανάλογους μετασχηματισμούς τη μεταπολεμική περίοδο και υπέστησαν τις συνέπειες της εκβιομηχάνισης και της διεύρυνσης του εκκαπιταλισμού της οικονομίας τους (Προλεταριοποίηση των αγροτών και εξαθλίωση ευρύτερων στρωμάτων του πληθυσμού. Τα φαινόμενα αυτά χαρακτήρισαν, άλλωστε, τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης και στα κέντρα του καπιταλισμού, την εποχή που αυτή συνετελέσθη : τέλη του 18ου - 19ου αιώνας).

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάλυση του οικοδομικού τομέα, αλλά το σημαντικότερο, τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάλυση των συνεπειών του καθεστώτος γαιοκτησίας στη χώρα μας, αμφισβητούν από μόνα τους όχι μόνον τις αντιλήψεις που κυριάρχησαν σχετικά με το χαρακτήρα της οικοδομικής δραστηριότητας,

αλλά και τις αντιλήψεις που προβλήθηκαν σχετικά με το χαρακτήρα του ελληνικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού γενικότερα.

Σύμφωνα με μια άποψη που άσκησε ευρύτερη επιρροή, αυτή του Ν. Μουζέλη<sup>9</sup>, ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός είναι υπανάπτυκτος, ή εμφανίζει όψεις υπανάπτυξης. Η υπανάπτυξη εντοπίζεται στην επιβίωση μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, όπως είναι η μικρή εμπορευματική παραγωγή που επικρατεί στον αγροτικό τομέα, ή οι τρόποι παραγωγής που επιβιώνουν στους αστικούς τομείς της οικονομίας, όπως είναι η βιοτεχνική παραγωγή και η επιβίωση πολυάριθμων βιοτεχνιών στο χώρο της μεταποίησης. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, ο καπιταλιστικός-σύγχρονος βιομηχανικός τομέας παίρνει το χαρακτήρα "εγκλωβισμένου χώρου", αδυνατώντας να μεταδώσει τα δυναμικά χαρακτηριστικά του στην υπόλοιπη οικονομία, λόγω της συνύπαρξης μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Όπως λέγεται, λόγω της "αρνητικής συνάρθρωσης" του καπιταλιστικού με τους μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Η άποψη αυτή συλλαμβάνει την ανάπτυξη της χώρας ως ταυτόσημη με την καπιταλιστική της ολοκλήρωση, την καθολική δηλαδή επικράτηση σύγχρονων καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και την εξάλειψη των μη καπιταλιστικών υπολειμμάτων. Ανάλογες αντιλήψεις διατρέχουν λίγο ως πολύ τις περισσότερες απόψεις που διατυπώνονται, με διάφορες παραλλαγές, σχετικά με το χαρακτήρα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ειδικά και τη διαδικασία της ανάπτυξης γενικότερα.

Μπορεί κανείς να συλλάβει την ανάπτυξη με δύο ριζικά διαφορετικούς τρόπους. Πρώτον, ως μία διαδικασία καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού, δηλαδή ως μία διαδικασία συγκέντρωσης και συσσώρευσης του κεφαλαίου. Δεύτερον, ως μία διαδικασία άνοδου του βιοτικού επιπέδου των ευρύτερων στρωμάτων του πληθυσμού και γενικότερα ως μία διαδικασία οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής αναβάθμισης του συνόλου της κοινωνίας.

Το γεγονός ότι η ιδιοκτησία της γης στην Ελλάδα διέφυγε τον καπιταλιστικό έλεγχο και την καπιταλιστική συγκέντρωση, δίνοντας έτσι βάση σε τρόπους παραγωγής που μπορούν να χαρακτηρισθούν ως μη καπιταλιστικοί, όπως είναι η μικρή εμπορευματική παραγωγή που επικρατεί στον αγροτικό τομέα, ή ακόμα ο τρόπος παραγωγής που επικρατεί στον οικοδομικό τομέα, θα πρέπει να θεωρηθεί, σύμφωνα με τις αντιλήψεις στις οποίες αναφερθήκαμε, ως συστατικό στοιχείο της υπανάπτυξης. Όπως όμως είδαμε, πάνω στο ιδιόμορφο καθεστώς γαιοκτησίας στην Ελλάδα θεμελιώνεται σειρά οικονομικών μηχανισμών, που λειτούργησαν ως μηχανισμοί κατανομής εισοδημάτων προς όφελος των χαμηλότερων και μεσαίων στρωμάτων του πληθυσμού, συμβάλλοντας έτσι στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου του ελληνικού πληθυσμού τις πρόσφατες δεκαετίες. Προς αυτή την κατεύθυνση λειτούργησε και η ανάπτυξη του οικοδομικού τομέα στην υπό εξέταση περίοδο, όπως είδαμε.

Αν, συνεπώς, θεωρήσουμε ως "υπάνπτυξη" την επιβίωση μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι το συγκεκριμένο καθεστώς γαιοκτησίας στην Ελλάδα και οι οικονομικοί μηχανισμοί που θεμελιώθηκαν πάνω σ'αυτό, του οικοδομικού τρόπου παραγωγής συμπεριλαμβανομένου, αποτέλεσαν συστατικά στοιχεία της "υπα-

9. Βλ. Ν. Μουζέλης, "Νεοελληνική κοινωνία : Όψεις υπανάπτυξης", Εξάντας, Αθήνα 1978.



νάπτυξης\*, αποτέλεσαν ανασταλτικούς παράγοντες της ανάπτυξης. Τότε όμως είμαστε υποχρεωμένοι να θεωρήσουμε ως ανασταλτική της ανάπτυξης αυτή τούτη τη διαδικασία ανόδου του βιοτικού επιπέδου του ελληνικού πληθυσμού.

Όσον αφορά ειδικότερα τον οικοδομικό τομέα, δεν είναι τυχαίο ότι κυριάρχησε η αντίληψη ότι ο τομέας αυτός είναι αντιπαραγωγικός και η μεγέθυνσή του αρνητική για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Αν συλλάβουμε την ανάπτυξη ως διαδικασία καπιταλιστικής συγκέντρωσης και συσώρευσης, είναι φανερό ότι ο συγκεκριμένος τομέας δεν συνέβαλε σ'αυτή την κατεύθυνση. Όπως είδαμε, διέφυγε την καπιταλιστική διείσδυση αναπτύσσοντας έναν ιδιόμορφο τρόπο παραγωγής.

Δεν είναι επίσης τυχαίο το γεγονός ότι ανάλογες απόψεις διατυπώθηκαν για τον αγροτικό τομέα στην Ελλάδα. Το γεγονός ότι στον αγροτικό τομέα δεν επικράτησε συγκέντρωση της γης και κατά συνέπεια ούτε καπιταλιστική συγκέντρωση και συσώρευση, θεωρήθηκε σχεδόν καθολικά, δηλαδή τόσο από τη συμβατική οικονομική, όσο και από τη μαρξιστική αντίληψη, ως στοιχείο οικονομικής καθυστέρησης. Ο αγροτικός τομέας θεωρήθηκε ως αρχαϊκός κλοιός, τα χαρακτηριστικά του οποίου αναστέλλουν την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Οι απόψεις αυτές αμφισβητήθηκαν, όπως είναι γνωστό, από τον Κ. Βεργόπουλο<sup>10</sup>, ο οποίος αντέταξε την άποψη ότι η μικρή αγροτική καλλιέργεια συνιστά "τρόπο ενσωμάτωσης" του αγροτικού τομέα στον καπιταλισμό. Οτι αποτελεί επιλογή του αστικού-βιομηχανικού καπιταλισμού η αποτροπή της καπιταλιστικής επένδυσης και του εκκαπιταλισμού του αγροτικού τομέα. Χωρίς να θέλουμε να επεκταθούμε περισσότερο σ'αυτό το ζήτημα, μια και ξεφεύγει από το πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, να σημειώσουμε μόνον ότι θεωρούμε την άποψη αυτή με τη σειρά της προβληματική κατά το σκέλος εκείνο που θεωρεί τη μικρή αγροτική καλλιέργεια ως επιλογή του αστικού-βιομηχανικού καπιταλισμού. Μία από τις θεμελιώδεις διεργασίες που επιτελεί ο καπιταλισμός στους κοινωνικούς σχηματισμούς όπου διεισδύει, είναι η αποδιάρθρωση των παραδοσιακών τρόπων παραγωγής στον αγροτικό τομέα, η υπαγωγή της γης υπό τον έλεγχο του κεφαλαίου και ο εκκαπιταλισμός του αγροτικού τομέα. Οι διαδικασίες αυτές συνόδευσαν, όπως είναι γνωστό, τη γέννηση και την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού όχι μόνον στην Αγγλία, που αποτέλεσε και το πρότυπο αυτών των διαδικασιών, αλλά γενικότερα. Κατά συνέπεια, το να μην υπαχθεί η γη, θεμελιώδης συντελεστής της παραγωγής, υπό τον άμεσο έλεγχο του κεφαλαίου, όπως και το να μην υποστεί ο αγροτικός τομέας καπιταλιστικό μετασχηματισμό, μόνον ως "ιστορικό ατύχημα" από τη σκοπιά του κεφαλαίου μπορεί να θεωρηθεί.

Όσον αφορά, τέλος, τη διαμάχη που εξέσπασε στα πλαίσια της ευρύτερης βιβλιογραφίας, ιδίως κατά τη δεκαετία του '70 και το πρώτο μισό της δεκαετίας του '80, για το κατά πόσο η ελληνική οικονομία και κοινωνία είναι "ανεπτυγμένη", ή εμφανίζει συμπτώματα "υπανάπτυξης", "στρεβλής ανάπτυξης", κλπ., να σημειώσουμε πολύ συνοπτικά ότι θεωρούμε τη διαμάχη αυτή τελειώς άγονη. Το ζήτημα δεν είναι να κατασκευάσει κανείς μία γενική τυπολογία της υπανάπτυξης, πράγμα που έτοι κ'αλλιώς είναι προβληματικό, προκειμένου να διαπιστώσει αν τα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας/κοινωνίας συμπίπτουν με

10. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, "Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα", Εξάντας, Αθήνα 1973.

αυτή την τυπολογία, ή όχι. Η μεθοδολογία αυτή εξαλείφει ουσιαστικά τις ιδιαίτερες και συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες των ποικίλων κοινωνικών σχηματισμών της περιφέρειας, που χαρακτηρίζονται από διαφορετική ιστορική ανέλιξη. Εξαλείφει έτσι τις ιστορικές, οικονομικές και κοινωνικές τους ιδιαιτερότητες μέσω μιας γενικής τυπολογίας, που τελικά τίποτα δεν αποκαλύπτει και τίποτα δεν ερμηνεύει. Κατά τη γνώμη μας, προέχει πάντοτε η συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης ιστορικής κατάστασης και όχι η κατασκευή γενικευτικών σχημάτων. Σ' αυτό το πλαίσιο ο όρος περιφέρεια τον οποίο χρησιμοποιήσαμε για την Ελλάδα, δεν εξυπονεί ότι θεωρούμε την χώρα μας "υπανάπτυκτη". Στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης ο όρος περιφέρεια δεν έχει αναλυτικό-ερμηνευτικό περιεχόμενο, αλλά καθαρά περιγραφικό. Χρησιμοποιήσαμε, δηλαδή, τους όρους κέντρο-περιφέρεια προκειμένου να αποφύγουμε να κατονομάζουμε κάθε φορά τις χώρες που ελέγχουν το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα (κέντρο) και τις υπόλοιπες χώρες (περιφέρεια).

Η ελληνική κοινωνία, όταν αναλύεται από τους διανοούμενούς της, τοποθετείται σχεδόν κατά κανόνα στο κρεβάτι του Προκρούστη, προκειμένου να διαπιστωθεί η σύμπτωσή της ή όχι με το "ανεπτυγμένο" πρότυπο της Δύσης, ή αλλιώς με εκείνο της Ανατολής. Αλλά δεν θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε την οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα και ιδιαιτερότητα της χώρας μας, ούτε να ανοίξουμε δρόμο στο μέλλον, όσο θα εξακολουθούμε να χρησιμοποιούμε τους παραμορφωτικούς φακούς που μας δανείζει άλλοτε η Δύση και άλλοτε η εκάστοτε Ανατολή.